

ČÁST PRVNÍ

LES

JELENA (Astrovovi): *Jste ještě mladík, vypadáte...
no, tak na šestatřicet sedmatřicet let...
a zřejmě to nebude tak zajímavé,
jak říkáte. Pořád jen les a les.
Není to trochu jednotvárné?*

SOŇA: *Kdepak, to je neobyčejně zajímavé.
Pan doktor každým rokem vysazuje
nový les, dokonce mu už poslali
bronzovou medaili a diplom.*

ANTON PAVLOVIČ ČECHOV,
Strýček Váňa (1. jednání)

ZAJÍŽĎKA

Co znamená „krajina a paměť“ jsem pochopil až při pohledu na mohyly u Giby.

Na první pohled, když na mě vykoukla za oknem starého mercedesu, vypadala těžko definovatelně, pouze jako zarostlý kopeček, na němž někdo vztyčil jakýsi provizorní kříž, jednu z mnoha zdejších model v místech dosud zmítaných zbožností. Avšak něco na něm přímo uchvátilo mou pozornost, znepokojovalo mě a nutilo, abych si ho prohlédl zblízka. Odbočili jsme.

Projížděli jsme severovýchodním cípem Polska, země, kde hranice mašírují tam a zase zpět podle rozmarných povelů dějin. Ta samá pole s pšenicí a žitem, vlnící se pomalu do rytmu vánku, patřila již střídavě Litvě, Německu, Rusku i Polsku a jak auto ukrajovalo z kilometrů dělicích od sebe staré letovisko mezi jezery Augustów a středověké město Sejny, jako bychom cestovali zpět v čase. Do pluhů zde byli zapřaženi koně, a ti samí koně - velcí, těžkopádní, kaštanově hnědí s vysokými zadky - táhli po silnicích a cestách s vyježděnými kolejemi vozy napěchované opálenými dětmi ze zemědělských usedlostí. Vzduch voněl dobyt看kem. Širé, bílé nebe podvečera netrápil ani řev tryskáčů, ani se do něj nezapichovaly ocelové stožáry. Vedle komínových nástavců stáli na strážičápi ve svých monstrózně přebujelých hnízdech, neuspořádaných citadelách ze snítek a větviček. Každou chvíli se některý párek ptáků, doživotní druh s družkou, pustil s gustem do šermování svými křiklavě oranžovými zobáky, jež o sebe hlasitě klepaly. A na obzoru se k východu neústupně táhla temná stěna lesa, nejstaršího v Evropě.

Do Polska jsem přijel právě proto, abych si mohl prohlédnout tento les, i když jsem nevěděl přesně, co tu na něm budu prohlížet. U historiků se předpokládá, že studují minulost prostřednictvím textů, příležitostně obrazů, zkrátka věcí, jež jsou bezpečně uzavřeny ve vitrínách akademické konvence - můžete se podívat, ale nesahat. Jeden z mých nejoblíbenějších učitelů, intelektuální enfant terrible a autor s až výstřední kuráží, však vždy trval na přímém osahání „vědomí místa“, na pátrání v „archivu vyšlapaném nohami“. Tématem mého studia byl mýtus a paměť krajiny a tato oblast s divokými lesy, *puszcza*, táhnou-

cí se podél celé hranice, již Polsko sdílelo s Běloruskem a Litvou, byla „domorodým královstvím“ spisovatelů naší doby, jako byl Czesław Miłosz a Tadeusz Konwicki, nebo v minulosti Adam Mickiewicz.¹ Generaci za generací vytvářeli tito spisovatelé konejšivý mýtus o lesnaté krajině, jež se zachová bez poskvrny, ať již polský stát stihne jakákoli katastrofa. A s logickou úchylnou, kterou dokáží ocenit pouze znalci polské historie, byla tato věčná vlast oslavována (v polštině) jako „Litva“.

*„Litvo! Má otčino! Tys jak to naše zdraví:
jak vzácná vlastně jsi, nikdo si nepředstaví,
dokud tě neztratil.“²*

„Jenom si představ,“ řekl mi jeden můj známý, „vás, Američany, jak zpíváte Překrásná Kanado.“

Nestálé identity se stávají kořistí historie. Věděl jsem, že zdejší zeleň vyrůstá z krve a v hlubokých dubových a jedlových holinách se tu ukrývají hroby. Pole, lesy a řeky zde zažily války a hrůzy, euforie i zoufalství, smrt i zmrtvýchvstání, litevské krále a německé rytíře, partyzány a židy, nacistické gestapo a stalinistické NKVD. Je to pronásledovaná země, kde v lese mezi kapradinami nacházíte knoflíky ze zimníků šesti generací padlých vojáků.

Mercedes zastavil před vchodem do pěkného dřevěného litevského kostela, jehož trámy měly barvu umbry pálené a střechu zakončovala cibulovitá kupole, pokrytá šedou břidlicí. Nade dveřmi visel hnědý věnec pšenice. Pod nálety předhánějících se vlaštovek se začínaly sjíždět rodiny na večerní pobožnost. Hošící se neradostně vlekli za svými matkami, které je jednou rukou táhly za sebou do kostela a v druhé ruce držely svazky modrých lučních květin – vlčí bob a chrpu.

Nějakých sto metrů odtud po silnici, kousek od ní, se na strmě se zvedajícím valu tyčil dřevěný kříž, zezadu osvětlený podvečerním sluníčkem jako na nějakém obraze Caspara Davida Friedricha. Jako pochybovační poutníci v zemi proslulé svým věčným mučednictvím vykročili jsme ke kříži do travnatého svahu, posetého stovkami balvanů, jež tu byly postaveny vzpřímeně jako nějaké shromáždění či vojenský prapor strážící svatou cestu. Již v půli svahu jsme si mohli na malé ceduli připíchnuté na kříž přečíst, že na počátku roku 1945 byly zde, u Giby, stovky mužů a žen obviněných z podpory polské Zemské armády poslány na smrt Stalinovou tajnou policií NKVD. Kopeček byl korunován novým žlutým pískem a na něm ležely hrubě osekávané desky z polské

žuly. Do těchto kamenů bylo vyryto snad pět stovek jmen, seřazených abecedně od A do Z, po nichž začínala další jména opět od A, jakoby se někdo pozdě v noci plácnul do hlavy a řekl „Ježíšmarjá, a co Štefan a Jan a Marta?“ A dále lidé, u nichž nebylo uvedeno příjmení, a lidé, u nichž nebylo uvedeno křestní jméno, neboť takoví se na těchto šedivých deskách vyskytovali také. Stranou od ostatních potom ležel na boku mezi balvany jediný kámen, na němž bylo napsáno: „Zemřeli, neboť byli Poláci.“

Postkomunistické Polsko je plné podobných míst, syrových, ponurých příběhů vyrvaných z desetiletí oficiálního mlčení, i když dosud stále zcela neobnovených, s nově zasazenými ukazateli a cedulemi. Opravdový šok nás však čekal až na samém vrcholku mohyly, neboť za křížem svah ostře klesal, a odhaloval tak krajinu netušené krásy. Obzor lemovala řada mladičkových stromků, ale za nimi se, jako obři držící za ruce děti, vypínala zelenočerná falanga pralesa. Uprostřed se pak mezi rákosím zarostlými mokřinami a poli se zeleným obilím vinula stříbrná stužka řeky, jedné z mnoha toků a jezer, jež napájí řeku Něman. Okna osaměle stojících roubených domků zachytávala západ slunce na okrajích ztichlých rybníčků, kde postávaly husy, které toho zrovna neměly příliš na práci. „Hleď,“ slyšeli jste recitovat Mickiewicze jeho vznešenou krasomluvou, „Litva,“ neboť právě tento obraz jistě měl na mysli ve svém pařížském vyhnanství.

*„Teď aspoň tesknící duši mou přenes, Máti,
k těm vrškům lesnatým, k těm lukám v zeleném,
co prostírají se nad modrým Němenem,
k polím, jež vlní se v obilí rozmanitém,
zlacena pšenicí a postříbřena žitem.“³*

Co zaplňovalo mé zorné pole, formovalo se do tvaru okna či obrazu, pravoúhlé plochy, představující horizontálně vrstvenou scénérii. To byla vlast, pro niž zemřeli lidé z Giby a jejíž součástí se nyní také stali ve formě své pamětní mohyly. Jejich paměť na sebe nyní vzala tvar krajiny samé. Metafora se stala skutečností, absence přítomností.

Takovéto travnaté vyvýšeniny - mohyly - byly prvními stopami člověka v evropské krajině. V těchto pohřebních mohylách se měla těla uctívaných mrtvých spojit se zemí, z níž vzešla, osvobodit svou duši, aby se mohla vydat na cestu k jinému příbytku. Litva byla jako poslední pohanská země obrácena na křesťanství až koncem 14. století a starobylá domorodá tradice tu přežila

v památce na národní mučedníky a hrdiny ve formě *kopiece* – travnaté mohyly občas postavené na rovné zemi a občas stojící na vrcholku přirozeného kopce. Na okraji starobylého dřívějšího polského hlavního města Krakov je pochován jiný věrný syn Litvy, Tadeusz Kościuszko, padlý v 90. letech 18. století v revolučním boji proti Rusku, předem odsouzeném k nezdaru – v přesně takové mohyle, nepřirozeně kuželovité, postavené z hlíny, jež sem prý byla přivezena z bitevních polí tohoto hrdiny.⁴ Nyní se tu nachází překrásná terasovitá vyhlídka, kde se mohou milenci držet za ruce a pozorovat elegantní staré město, jak supí zahalené do dýmu železáren Nowa Huta, které se rýsují na smogem zakrytém obzoru. U paty mohyly zde v jakési svatyni miniaturní pevnůstky, již tu postavili Rakušané, visí Kościuszkovy posvátné relikvie – plášť a meč.

Pod kameny u Giby je ale pouze hlína. Před několika měsíci našli v nedalekém lese Augustowska masový hrob, údajně místo, kde NKVD popravil celou vesnici za to, že podporovala polskou Zemskou armádu a nikoli komunisty. U exhumovaných těl však byly nalezeny odznaky, přezky a boty, podle nichž bylo usouzeno, že se jedná o Němce – mezi kostmi se nacházely insignie se smrtíhlavem? šlo o zavražděné vrahy.

A tak pět stovek obyvatel Giby, kteří mohli být odtaženi bůhví kam a spolu s miliony dalších obětí naházení do nějaké ledové díry za polárním kruhem,

Židovští dřevaři, Zakarpatská Ukrajina (foto Roman Vishniak)

stále bezprizorně bloudí jako bludní duchové. Ale vesnice byla odhodlána dovést své repatriační snahy do konce. Žlutý písek u paty kopečku, značící cestu, byl nově položen v rámci příprav na obřad, jenž měl proběhnout za několik týdnů, a na žulové desky byla přidávána nová a nová jména, na která se pamětníci postupně upamatovávali. Jistým způsobem se tedy tito zemřelí přece jen vrátí domů.

Tato krajina však měla kdysi i jiné obyvatele, jejichž návrat domů nepřicházel v úvahu. Polským židům na cestě do plynové komory zakrývaly výhled na krajinu okenice a prkna zatlučená přes okna transportních vagónů, nemilosrdně uhánějících směrem k táborům smrti. V duchu si představujeme holocaust spíše tak, jakoby nebyl zasazen do žádné krajiny, nebo přinejlepším do krajiny zbavené rysů a barev, zahalené do noci a mlhy, přikryté věčnou zimou, tonoucí v ponurých stínech hnědi a šedi, šedi kouře, popela, rozdrcených kostí, nehašeného vápna. Člověka proto šokuje zjištění, že i Treblinka se nacházela v malebné krajině, v povodí řek Bug a Visla, ve zvlněném, vlídném kraji, lemovaném topolovými a osikovými alejemi. Zdejší bezpočet hrobů, stejně jako památník u Giby, je označen neopracovanými, vzpřímeně stojícími kameny.

Židy z Alte Land jsem si vždy představoval jako v podstatě městské typy, a to i když žili na vesnici, jako obchodníky a řemeslníky, krejčí, tesaře, řezníky a pekaře, s rebbem jako vládcem štetlu v čele, jako mikrokosmy obrovských, čilých komunit ve Vilně, Białystoku a Minsku. A tak tomu také často skutečně bylo. Židé ale kdysi také žili ve vesnicích, kterými jsme nyní procházeli, v malebných a dokonalých selských domcích s nakloněnými dřevěnými okapy a zahrádkami s plaňkovými ploty. „Sedmdesát procent, osmdesát procent lidí zde a zde a zde,“ říkal Tadeáš, „všechno židé.“ A tak přestože třeba neobdělávali půdu vlastníma rukama a nesklízeli seno na polích, nebyli tito židé venkovany o nic méně než venkované z Cotswolds nebo sedláci z Auvergne. A jednu skupinu mezi nimi, lidi, které znal v pohraniční oblasti mezi Polskem a Litvou každý, tvořil dokonce lesní lid obývající divokou *puszczu*.

Právě odněkud z těchto míst pocházela i moje rodina. Otec mé matky, Mark, který se stal řezníkem, odešel z tohoto kraje spolu se svými třemi bratry na přelomu století, donucen hrůzami pogromů kozáckých jízd, avšak jeho otec, Eli, se stejně jako mnozí jiní židé živil v jednom z velkých pralesů kácením stromů, které odtahoval k přítokům, jež napájely Něman, a plavením klád na sever, k pilám v Grodnu nebo ještě dále po proudu, až ke starému provinciálnímu Kovnu. Řeky byly plné těchto židovských říčních vlků, kteří někdy trávili celé týdny v kuse na voru a spali všichni pohromadě, ve společnosti slepic, v primi-

tivních přístřešcích postavených z klád. Během krutých litevských zim, kdy byly řeky zamrzlé, dopravoval dříví na dlouhých saních tažených velkými polskými koni ze statků nebo páry volů. Z Kovna či Vilna na řece Vilnia byly klády potom dále prodávány ruským železničním společnostem na pražce nebo stavbu nákladních vagónů, či přepravovány vory dále po proudu po celých tisícovkách nebo i více do Baltského moře na export, obvykle provozovaný jinými, většími židovskými dřevařskými společnostmi.

Někde u nějaké litevské řeky, uprostřed pralesa, stál domek mého pradědečka Eliho, sám postavený z hrubě opracovaného dřeva pokrytého omítkou, obehnaný kamennou zdí, která svědčila o jeho společenském postavení. Moje matka, která se narodila a vyrůstala v lomozu londýnského židovského East Endu, si pamatuje pouze střípky a úlomky vzpomínek svého otce a strýce na tuto krajinu: příběhy o tom, jak bratři odháněli od saní vlky (podobné chvástání lze v křčmách lesních krajů slyšet často), o tom, jak jejich nejmladší bratr, snílek Hyman, usnul na kládách připravených ke splavování a probudil se až v okamžiku, kdy ho přivazovali ke kmeni a spouštěli na řeku. Byla snad moje rodina stejně svérázná jako židovští dřevaři ze Zakarpatské Ukrajiny, které jsem viděl na starých fotografiích Romana Vishniaka, odstrkující klády bidlem, s pejzy, ve svých plstěných kloboucích a těžkých, polodlouhých kabátech *mit cicis*?

A kde vlastně *přesně* bylo to místo, ten domek, ten svět krátkých a tlustých žlutých cigaret, posilujících hltů ze zašmudlaných láhví s vodkou, chasidských písniček hulákaných skrze borovicové *Polishe velder*? „Kde to bylo?“ naléhal jsem na svou matku, když jsme spolu seděli a jedli salát v jakémsi hotelu ve West Endu. Poprvé v životě jsem to zoufale zatoužil vědět. „V kaunaské gubernii, blízko Kovna, víc jsme nikdy nevěděli,“ pokrčila rameny a znovu se pustila do salátu.

Historie této země vás pouze uvádí do ještě větší nejistoty, neboť „Litva“ tenkrát označovala něco jiného než současné hranice okleštěné pobaltské republiky, tím méně její jazyk a náboženství. Po staletí pokrývala obrovskou část území táhnoucího se od Černého moře na jihu až po řeku Bug na západě a Baltské moře na severu. Roku 1386 se litevský kníže Jagiełło oženil s polskou princeznou Jadwigou a z jejich svazku vzniklo velké polské království. Časem byla kulturní identita jihu a západu země kolonizována Polskem. Šlechta vlastníci půdu začala mluvit a psát polsky a říkala si *szlachta*. Koncem 18. století bylo Polsko brutálně a necitelně rozděleno a části pohlceny jeho sousedy - Pruskem, Ruskem a Rakouskem. Srdce Litvy připadlo Rusku a jeho polsky mluvící básníci o něm začali psát jako o uvězněné vlasti.